

The Greek Review of Social Research

Vol 71 (1988)

71

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

71
1988

ΜΑΝΩΛΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ
Η θεωρία των δασκωμάτων
στον σύγχρονο φιλελευθερισμό
ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ
Foucault, ιδεολογία, επικοινωνία
ΒΥΡΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ
Η αναπαραγωγή των Ελλήνων
Μύθοι και πραγματικότητα (III)
ΙΩΑΝΝΑ Α. ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ
Η ιδεολογία του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού
Μ. ΜΑΡΙΣΕΛΟΣ, Β. ΚΟΥΤΡΑΣ, Θ. ΥΦΑΝΤΗΣ
Ε. ΚΑΦΕΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. ΦΡΑΓΚΙΔΗΣ, Μ. ΜΑΛΑΜΑΣ
Χρήση και κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών
από μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης
ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ
Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας (II)
ΣΤΑΘΗΣ ΣΟΡΩΚΟΣ
Η δυναμική της κοινωνίας
και τα επιμέρους κοινωνικά φαινόμενα
Ι.Ε. ΠΥΡΙΓΙΑΚΗΣ
Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός
στην Ελλάδα του 19ου αιώνα
ΡΟΗ ΠΑΝΑΠΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
Αλλαγές στη συμπεριφορά των ανδρών μέσα
από νέους τρόπους διάθεσης του ελεύθερου χρόνου

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η ιδεολογία του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού:
από τους αστούς στους επιχειρηματίες-
καινοτόμους

Ιωάννα Α. Καυταντζόγλου

doi: [10.12681/grsr.833](https://doi.org/10.12681/grsr.833)

Copyright © 1988, Ιωάννα Α. Καυταντζόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καυταντζόγλου Ι. Α. (1988). Η ιδεολογία του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού: από τους αστούς στους επιχειρηματίες-καινοτόμους. *The Greek Review of Social Research*, 71, 84–101. <https://doi.org/10.12681/grsr.833>

**Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ: ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΣΤΟΥΣ
ΣΤΟΥΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ-ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΥΣ**

Στα πλαίσια του άρθρου αυτού, θα θέσουμε ορισμένα ερωτήματα, σχετικά με την πορεία του εκσυγχρονισμού χωρίς όρια στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες και με τους φορείς του. Ενώ ο εκσυγχρονισμός δεν έχει ουσιαστικό περιεχόμενο, όλοι συστηματικά τον ταυτίζουν με την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο — το «τρένο της τεχνολογίας». Η έλλειψη «τέλους»¹ που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες φαίνεται να αποτελεί ένα βασικό γνώρισμα της κρίσης τους.

Θα εξετάσουμε ακόμα τις συνθήκες που διαμορφώνονται με την εισβολή των νέων τεχνολογιών και τις διαφοροποιήσεις που επιφέρουν ως προς τους πιθανούς φορείς του εκσυγχρονισμού και τους ρόλους τους.

Τέλος, θα αντιμετωπίσουμε το σύγχρονο καθεστώς της τεχνολογίας και της επιστήμης, τη μεταμόρφωσή τους σε υποκατάστατο θρησκείας καθώς και την παράλληλη «επιστημονικοποίηση» της πολιτικής.

Ο 19ος αιώνας ύμνησε την πρόοδο: την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την ορθολογική εκμετάλλευση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων, την πάλη ενάντια στις απαρχαιωμένες νοοτροπίες, το πνεύμα της πρωτοβουλίας και της καινοτομίας. Την αντίληψη αυτήν εμπλούτισε ο 20ός αιώνας, προσθέτοντας στην έννοια της προόδου την έννοια της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού, σε σημείο που να είναι πλέον συνώνυμα. Η αντίληψη αυτή, που επιβλήθηκε ανά την υφήλιο, δεν περιέχει κανέναν προβληματισμό ως προς το ευκαίριο «τέλος» της κοινωνίας. Έγινε όμως η «αερά οδός» την οποία όλες ανεξαιρέτα οι κοινωνίες έπρεπε να ακολουθήσουν, χωρίς όμως κανείς να αναρωτηθεί ποιο ήταν το όριο. Σήμερα διαφαίνεται ότι είναι το άπειρο... Η ιδεολογία του «πάντα περισσότερο» σε όλους τους τομείς, η πρόο-

1. Με την αρχαία έννοια.

δος χωρίς όρια, ο παντοτινός, διαρκής εκσυγχρονισμός, και η συνεχής ανάπτυξη επικράτησαν: «Απελευθερώνοντας το πνεύμα (djinn) από τη φιάλη, επιβάλλοντας στους πάντες την ξέφρενη ανάπτυξή της, η Δύση έφερε σε κρίση την τέχνη του ζήν· περισσότερο ακόμα από τη λογική της τεχνικής, εφείρε τη νεοτερικότητα, τη φοβερότερη απ' όλες τις έννοιες. Αυτή είναι η πραγματική δύναμη διάλσης και υπακούει στη λογική (...) της πρόκλησης. Η νεοτερικότητα είναι μια προσταγή, που δεν μπορεί ν' αφήσει κανέναν αδιάφορο· δεν συνδέεται με την ιδιοκτησία ενός αγαθού, αλλά με μιαν ιδέα, έναν συνεχή πειραματισμό. Είναι μια αξιολόγηση, η οποία χωρίζει τους ανθρώπους σε “καθυστερημένους” και “εξελιγμένους”, ένας μη ανατρέψιμος κώδικας που λίγο νιάζεται για τα περιεχόμενά του, επειδή συνέχεια κατακτά νέα, στο μέτρο που τα σημερινά εκλαϊκεύονται».²

Το σύστημα της Δύσης, του ανεπτυγμένου τμήματος της υφηλίου, για να αναπαράγεται, πρέπει να αναπτύσσεται: αναπαραγωγή σημαίνει και ανάπτυξη, δηλαδή ακατάσχετη, άνευ ορίων αύξηση της παραγωγής αγαθών, σε αντίθεση με άλλες κοινωνίες οι οποίες αναπαράγονταν στην ιστορία χωρίς παρόμοιους καταναγκασμούς.

Η σύγχρονη κοινωνία δεν φαίνεται να έχει σχέδια, αγνοεί το «τέλος» της και το μέλλον της. Συνεχίζει όμως να εκσυγχρονίζεται, εν ονόματι της επιστήμης και του ορθολογισμού, χωρίς να έχει σαφή αντίληψη για τις έννοιες αυτές. Η ίδια έλλειψη προβληματισμού χαρακτηρίζει και την αντιμετώπιση της κρίσης που τη διαπερνά. Στους λόγους και τις δηλώσεις των ιθυνόντων αφθονούν οι αναφορές στον «εκσυγχρονισμό» και στην «πρόοδο», χωρίς όμως αντίστοιχο προσδιορισμό του περιεχομένου τους.³ Και αυτό συνιστά μιαν ουσιώδη διαφορά του 20ού αιώνα με τον 19ο, όπου επιστήμη, ορθολογισμός και τεχνολογία συμβάδιζαν σε ενιαία αντίληψη για τον συνεχή εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, στο όνομα της προόδου, που θα έφερνε και την ευτυχία, σ' αυτόν τον κόσμο, επί της γης... Η επιστήμη και η τεχνική πρόοδος όφειλαν να εξασφαλίσουν τις αντικειμενικές συνθήκες που θα επέτρεπαν την υλοποίηση του ονείρου. Σήμερα, είναι ακόμα εμφανής η πίστη στην επιστήμη, που καλείται να βγάλει την κοινωνία από την κρίση. Η πίστη αυτή όμως δεν συνεπάγεται μιαν ολοκληρωμένη αντίληψη για το ευκαίο «τέλος» της ανθρωπότητας.

Μ' αυτήν την έλλειψη ονείρου συμβαδίζει η απουσία φαντασίας στην ανεύρεση προτύπων εξήγησης των προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας: συνεχίζουν να υιοθετούνται σχήματα, πρότυπα, έννοιες, όροι και θεωρίες

2. Βλ. Brukner, P., *Le sanglot de l'homme blanc*, σ. 110.

3. Αντιθέτως, αφθονούν οι αναφορές στα μέσα υλοποίησης.

που άρμοζαν σε άλλες ιστορικές συνθήκες.⁴ Έτσι, το χθες δεσπόζει και κατευθύνει το σήμερα, παρεμποδίζοντας την απαραίτητη διαύγεια και φαντασία στην επιστημονική εξήγηση.

Ένα παράδειγμα της τάσης αυτής, και που θα μας απασχολήσει εδώ, είναι πόσο οι σύγχρονες αντιλήψεις για το ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας παραμένουν συνδεδεμένες με μια κάπως απαρχαιωμένη αναζήτηση των φορέων του εκσυγχρονισμού: ως φορείς του φέρονται τόσο οι επιχειρηματίες-καινοτόμοι όσο και οι αστοί. Αν ο καινοτόμος και ο επιχειρηματίας συνεχίζουν να είναι επίκαιροι, το ίδιο δεν φαίνεται να συμβαίνει με τον αστό ή την αστική τάξη. Υπάρχει δηλαδή ένας διχασμός μεταξύ της ερμηνείας ενός αναδεικνυόμενου, νέου τεχνο-οικονομικού προτύπου, και της αναζήτησης των φορέων πραγμάτωσής του.

Την πρόκληση του εκσυγχρονισμού όφειλε να επωμιστεί κάποιος φορέας: σε κάποια κοινωνική ομάδα εναπόκειται να αναλάβει την καθοδήγηση της διαδικασίας αυτής, του διαρκούς εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης. Ο Marx εναποθέτει το καθήκον αυτό στην αστική τάξη· σύμφωνα με τη θεωρία του εκσυγχρονισμού, που αναφέρεται στον M. Weber, στον W. Sombart, στον Schumpeter, το ρόλο αυτόν επωμίζεται μια «αποτελεσματική ελίτ»,⁵ την οποία εμψυχώνει το επιχειρησιακό πνεύμα και η κλίση προς την καινοτομία: «Η παρουσία ή η απουσία μιας ομάδας ειδικών επιχειρηματιών, ή μιας ελίτ, ικανής να προσφέρει λύσεις σε μια σειρά νέων προβλημάτων, προδικάζει το αποτέλεσμα της διαδικασίας εκσυγχρονισμού».⁶

Οι φορείς αυτοί, αστοί, επιχειρηματίες, καινοτόμοι, προκύπτουν από μίαν ορισμένη ανάγνωση του Marx, του M. Weber, του W. Sombart και του Schumpeter: εξιδανικευμένοι, εμφανίζονται ως δημιουργοί των βιομηχανικών κοινωνιών, αλλά και των μετα-βιομηχανικών, ως απαραίτητοι φορείς οποιασδήποτε προόδου. Ποια όμως είναι η σχέση τους με την επιστήμη και την τεχνολογία, βασικούς συντελεστές της σύγχρονης αντίληψης για την πρόοδο, ποιος ο «ιστορικός τους ρόλος»;

Σκοπός μας είναι να εξετάσουμε τα παραδειγματικά αυτά πρόσωπα, τον αστό, τον επιχειρηματία, τον καινοτόμο και να απομονώσουμε ορισμένες χα-

4. Η παρατήρηση αυτή δεν αφορά τη συνεισφορά του M. Weber, και ακόμη λιγότερο τον επιχειρηματία ή τη δράση του. Δεν έχουν επέλθει σημαντικές διαφορές από τότε που ο J. Schumpeter όρισε τη δραστηριότητα του επιχειρηματία ως «τη διαμόρφωση νέων συνδυασμών των μέσων παραγωγής». (Βλ. *The Theory of Economic Development*. Cambridge Mass., Harvard University Press, 1936, σ. 78). Αποφασιστικό χαρακτηριστικό του επιχειρηματία είναι η καινοτομία: π.χ., ο «buisnessman» γίνεται επιχειρηματίας όταν καινοτομεί, και παύει να είναι όταν απλώς διαχειρίζεται την επιχείρησή του.

5. Βλ. Lipset S.M. και Solari A., *Elites in Latin America*. Preface, σ. VIII.

6. Βλ. Eisenstadt S.N. (επιμ.), *Readings in Social Evolution and Development*, σ. 19.

ρακτηριστικές πτυχές τους, όπως αυτές δεσπόζουν ακόμη σε αρκετές θεωρίες της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού. Πράγματι, το ήθος, η νοοτροπία και η πρότυπη συμπεριφορά του αστού, του καινοτόμου, του επιχειρηματία ασκούν μια παράξενη έλξη στους θεωρητικούς που εμπνέονται από μιαν ορισμένη θεωρία της ιστορίας της δημιουργίας του καπιταλισμού στην Ευρώπη. Συμπεριφορές, «πνεύμα», νοοτροπίες, συστήματα αξιών, ρόλοι και λειτουργήματα, «ιστορική αποστολή», έχουν ερμηνευτεί ιδιότυπα στα κείμενα του Μ. Weber, του W. Sombart, του J. Schumpeter και του K. Marx.

Στα πλαίσια της «ιστορίας των πολιτισμών», το πρόβλημα με το οποίο καταπιάνεται ο Max Weber είναι «η γέννηση της αστικής τάξης με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της».⁷ Αναζητεί «από ποιο πνεύμα γεννήθηκε η συγκεκριμένη αυτή μορφή ορθολογικής σκέψης και ζωής· από πού αναπτύχθηκε η ιδέα αυτή της δουλειάς και της προσήλωσης στην επαγγελματική εργασία».⁸ Η πεμπτούσια του πνεύματος του καπιταλισμού του φαίνεται να είναι ο εισαγωγικο-μαθηματικός συλλογισμός, που συνιστά ο Benjamin Franklin,⁹ το περίφημο «θυμήσου ότι ο χρόνος είναι χρήμα».¹⁰ Απ' αυτό θα εμπνευστεί ο Weber τον ορισμό του «πνεύματος του (σύγχρονου) καπιταλισμού», δηλαδή «την ορθολογική και συστηματική αναζήτηση του κέρδους μέσω της άσκησης ενός επαγγέλματος».¹¹ Ο Franklin πρέσβευε ένας ήθος βασισμένο στο μέτρο, τη μετριοπάθεια, τον αυτοέλεγχο και εξέφραζε την αναζήτηση της ορθής οικονομικής διαχείρισης των επιχειρήσεων, την παρότρυνση στην εκβιομηχάνιση. Αυτός ο τρόπος σκέψης και διαβίωσης έμελλε να γίνει το πρότυπο των σύγχρονων και των επόμενων γενιών της βιομηχανικής αστικής τάξης. Αστική σοφία, ορθολογισμός, ήθος, ηθική της εργασίας, απόρριψη της επίδειξης, της περιττής δαπάνης,¹² συγκροτούν αυτόν το ρυθμό της ζωής, αστικό και ασκητικό, από τον οποίο ο ίδιος ο Weber παρατηρεί πόσο ακριβώς απουσιάζει οποιοσδήποτε ρυθμός.¹³

7. *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, σ. 21.

8. Σελ. 82. Για το «πνεύμα του καπιταλισμού», ο Weber προσθέτει: «αν και εφόσον υπάρχει ένα αντικείμενο στο οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί λογικά η έκφραση αυτή, πρόκειται μόνο για ένα "ιστορικό άτομο", δηλαδή για ένα σύνολο σχέσεων, οι οποίες είναι παρούσες στην ιστορική πραγματικότητα, και τις οποίες συγκεντρώνουμε, λόγω της πολιτιστικής σημασίας τους, σ' ένα εννοιολογικό σύνολο».

9. Αυτός ο πρόδρομος της σύγχρονης εποχής υπήρξε φυσιολόγος, διπλωμάτης, επιστήμων, τυπογράφος, συγγραφέας, δημοσιογράφος και διευθυντής των ταχυδρομείων... Και ήταν κάθε άλλο παρά ασκητής ή πουριτανός.

10. Ο Weber τον αναφέρει ως «τεκμήριο του "πνεύματος" αυτού, στην σχεδόν κλασική καθαρότητά του» (ό.π., σελ. 46-48) και μνημονεύει τα έργα του B. Franklin *Necessary Hints to Those that Would be Rich* (1736), *Advice to a Young Tradesman* (1748).

11. ό.π., σ. 66.

12. ό.π., σ. 73.

13. ό.π., σ. 249.

Με την άνοδο της αστικής τάξης και των επιχειρηματιών, το χρήμα τείνει να εξουσιάζεται πάντα, γίνεται το μέτρο των πάντων, ειδικά του χρόνου. Το μέτρο, η συσσωρευση, η συγκράτηση και η επένδυση επικρατούν. Το μυστικό του αστικού ήθους εστιάζεται στο πνεύμα της αποταμίευσης, επιστημαίνει ο Engels, για τη γερμανική αστική τάξη στις αρχές του καπιταλισμού.¹⁴ Η εργασία καθιερώνεται ως η μόνη έντιμη δραστηριότητα: «είναι ο θρίαμβος του επαγγελματικού ήθους, ο οποίος ανάγεται σε απόλυτο σκοπό», επιστημαίνει ο E. Bloch.¹⁵ Η καπιταλιστική οικονομία στην πορεία της ανάπτυξης της, απελευθερώνεται σταδιακά, μέχρι να απαλλαγεί πλήρως απ' «όλους τους ενδοιασμούς του πρώιμου χριστιανισμού, απ' ό,τι το χριστιανικό περιείχε ακόμη η οικονομική ιδεολογία του Μεσαίωνα».¹⁶

Επαγγελματική ηθική, εργασία, πραγματισμός, ηθική ισορροπία, σύνεση, τάξη, μετριοπάθεια, αυτές είναι οι κατεξοχήν αστικές αρετές οι οποίες ανοίγουν τον δρόμο στον ορθολογισμό της οικονομικής συμπεριφοράς.

Παραμερίζοντας τις διαφορές τους και διατρέχοντας τον κίνδυνο της απλοποίησης, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στην αναζήτηση των αιτιών της γέννησης του καπιταλισμού, ο Weber και ο Sombart, περιέργως, ανταμώνουν. Και για τους δύο, ο καπιταλισμός πηγάζει από τη συνάντηση ενός πνεύματος και ενός τρόπου ζωής,¹⁷ ενσαρκώνει μια νοοτροπία.¹⁸ Βέβαια, για τον έναν, το πνεύμα του καπιταλισμού είναι τέκνο της Μεταρρύθμισης, ενώ για τον άλλο του Ιουδαϊσμού. Και για τους δύο όμως, ενσαρκώνει μια νοοτροπία. Σ' αυτό το σημείο, ο Sombart ξεπερνά τον Weber: καταπιάνεται με τη γέννηση μιας νέας νοοτροπίας, δηλαδή του επιχειρησιακού πνεύματος, τοποθετώντας το πρόβλημα περισσότερο στο επίπεδο της «εξέλιξης του ορθολογικού πνεύματος, παρά σ' αυτό της κοινωνίας ή, ακόμη, της οικονομίας, στο οποίο φοβόταν να ακολουθήσει τον Marx».¹⁹ Έτσι, ο Sombart θα

14. *La guerre des paysans en Allemagne*, σ. 88-89. Ο Engels αντιπαράθετεί στον προλεταριακό ασκητισμό τον αστικό, που πρέσβευαν ο Λούθηρος και οι εγγλέζοι πουριτανοί.

15. *Thomas Münzer, B/Calvin et l'idéologie de l'argent*, σ. 176.

16. *ό.π.*, σ. 177, «... όπως λαμπρά το απέδειξε ο Max Weber», υπογραμμίζει ο E. Bloch.

17. Η βασική τους διαφορά έγκειται στον ορισμό του καπιταλισμού: «αντιμετωπίζεται γενικά» από τον M. Weber, αποτελεί «μιαν αποκλειστικά οικονομική κατηγορία». Για τον W. Sombart, είναι ένα «πνεύμα» (ένωση του πνεύματος της περιπέτειας, της επιχείρησης και του αστικού πνεύματος, που χαρακτηρίζει ο ορθολογισμός). Όσο για την έννοια του «σύγχρονου καπιταλισμού» του M. Weber, προσεγγίζει αυτήν του Sombart. Βλ. Dobb, M., *Etudes sur la développement du capitalisme*, σ. 16, υποσημ. 10. (ο Dobb αναφέρει τον T. Parsons, στο *Journal of Political Economy*, τ. 30, σ. 36). Τέλος, αν για τον Weber ο καπιταλισμός γεννιέται με τη Μεταρρύθμιση, τον 16ο αιώνα, για τον Sombart γεννιέται με την Αναγέννηση, στη Φλωρεντία, έναν αιώνα νωρίτερα.

18. Για την κριτική αυτής της αντίληψης, βλ. M. Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, σ. 20-21.

19. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme...*, τ. Α', σ. 452: Les structures du quotidien.

αναζητήσει τις απαρχές του καπιταλισμού στην ανάπτυξη ψυχικών καταστάσεων, ανθρώπινων στάσεων, οι οποίες συντελούν στην εμφάνιση νέων οικονομικών σχέσεων.

Ο αστός είναι λοιπόν ένα είδος ανθρώπου προικισμένου με ειδικό ψυχισμό:²⁰ «Δύο ψυχές συνυπάρχουν στο στήθος του τέλειου αστού: μια ψυχή του επιχειρηματία και μια ψυχή του αστού αυτού καθ' εαυτόν· οι δύο αυτές ψυχές συγκροτούν, μέσω της ένωσής τους, το πνεύμα του καπιταλισμού».²¹ Η περισκεμμένη φρόνηση, η επιφυλακτικότητα, η φρόνιμη ισορροπία, η τάξη, η οικονομία συγκροτούν το αστικό πνεύμα. Η αγάπη της επέκτασης, της περιπέτειας, η ικανότητα του εφεύρειν, της καινοτομίας, το επιχειρησιακό πνεύμα. Η αστική νοοτροπία και αυτή η κοσμοθεώρηση στηρίζονται στην εγκράτεια, τη λιτότητα, τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και τον αυτοέλεγχο.

Στη ζωή, όπως την αντιλαμβάνεται ο αστός, πρέπει να κυριαρχούν η ορθολογική σκέψη, η οικονομία και η διαχείριση:²² ο Sombart πρεσβεύει την «ορθολογικοποίηση, τη συστηματικοποίηση των πάντων»,²³ αντιπαραθέτοντας το καπιταλιστικό πνεύμα στο προ-καπιταλιστικό. Τέτοιες αντιπαράθεσεις θα γίνουν της μόδας και θα επηρεάσουν ορισμένες θεωρίες οι οποίες εξηγούν την υπανάπτυξη με το διχασμό, το δυαδισμό μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού.²⁴ Το ενδιαφέρον είναι ότι η πτυχή αυτή της προέλευσής τους απαλείφθηκε, καλύπτεται από ένα πέπλο σιγής, και οι αναφορές στον Sombart είναι σπανιότατες στις αναλύσεις του «πνεύματος» που κυριαρχεί σε ορισμένες αναπτυσσόμενες κοινωνίες. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι και στην σύγχρονη Ελλάδα δεν έχουν εξαφανιστεί το «κερδοσκοπικό πνεύμα» και η «οικονομική πειρατεία»,²⁵ ώστε να κυριαρχήσει αποκλειστικά το ενδιαφέρον για το λελογισμένο και δικαιολογημένο κέρδος.

Έτσι, με αρνητικές πτυχές, σε ό,τι αφορά το παρελθόν,²⁶ ή αντίθετα με θετικές πτυχές οι οποίες θεμελιώνουν την ανωτερότητα του αστού σε σύγκριση με προηγούμενες εποχές, ο Sombart διαγράφει την προσωπογραφία των

20. W. Sombart, *Le bourgeois*. Contribution à l'histoire morale et intellectuelle de l'homme moderne, σ. 103.

21. *ό.π.*, σ. 189.

22. *ό.π.*, σ. 210.

23. *ό.π.*, σ. 331.

24. Την πατρότητα του εκσυγχρονισμού την ανάγουν πολύ περισσότερο στον Weber, τόσο λόγω της σημαντικής του συνεισφοράς στις έννοιες της παράδοσης και του εκσυγχρονισμού όσο και της μεθοδολογίας του (ιδεατοί τύποι). Βλ. π.χ. τις δυαλιστικές απόψεις (οικονομικές, κοινωνιολογικές και ψυχολογικές) των Boeke, Lambert, Hirschmann, Higgins, Shils, Hoselitz.

25. Βλ. Fl. Fernandes, «Société de classe et sous-développement au Brésil» στο *Cultures et Développement*, αρ. 3 και 4, 1968, σ. 862.

26. «Le bourgeois vieux style» στο *Le bourgeois*, σ. 189.

ανθρώπων εκείνων —αστών, επιχειρηματιών— οι οποίοι ενσαρκώνουν και διαχέουν ένα «πνεύμα».

Τόσο το αφηρημένο «πνεύμα του καπιταλισμού», όσο και ο ειδικός ψυχισμός του αστού έχουν συνεισφέρει στη διαμόρφωση ενός αρχέτυπου,²⁷ που συνεχίζει να δεσπόζει στις προσλαμβάνουσες παραστάσεις για τους φορείς της επιχειρησιακής αποτελεσματικότητας και επιτυχίας. Μπορούν όμως να θεωρούνται και βασικοί μοχλοί της προόδου και του εκσυγχρονισμού, όσοι ανταποκρίνονται σ' αυτές τις «πνευματικές» προδιαγραφές;

Ο επιχειρηματίας, εξέχουσα, σημαδιακή προσωπικότητα χάρη στον αποφασιστικό ρόλο του ως καινοτόμου και δημιουργού, θεωρείται, εξίσου με τον αστό, η πεμπτουσία του καπιταλισμού. Κατακτητής και διοργανωτής, έμπορος και διαπραγματευτής,²⁸ διαταράσσει την καθημερινή τριβή.²⁹ Το χαρακτηριστικό του επιχειρηματία είναι η ικανότητά του ως καινοτόμου. Μαζί με τις ψυχικές αρετές του —ένα ψυχρό και αδιάλλακτο πνεύμα (που δεν αποκλείει όμως το πάθος), τη μεθοδικότητα, τη σκληρότητα και την προσήλωση στο κέρδος, την αυτοσυγκράτηση—³⁰ η κλίση στην καινοτομία επιτρέπει στον επιχειρηματία να εκπληρώνει το λειτουργήμα του αποτελεσματικά στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Για τον Schumpeter, ο επιχειρηματίας είναι πολύ περισσότερο ένα λειτουργήμα παρά ένα φυσικό πρόσωπο.³¹ Το επιχειρησιακό πνεύμα αποτελεί μιαν αφηρημένη κατηγορία, η δημιουργική και καινοτομική στάση, ένα αναπόσπαστο προσόν της ανθρώπινης φύσης.³²

Ο Schumpeter θεωρούσε ότι ο επιχειρηματίας ήταν ο βασικός μοχλός της δυναμικής της οικονομίας.³³ Γι' αυτό και συνδέθηκε το όνομά του με τη θέση για την καινοτομία, για τον επιχειρηματία-κλειδί της ανάπτυξης. Στη συνέχεια όμως, παρ' όλο που δεν παύει να εστιάζει τις έρευνές του στην καινοτομία και την τεχνική πρόοδο στα πλαίσια της οικονομικής αλλαγής, θα δείξει επίσης πως ο επιχειρηματίας στη βιομηχανία μπορεί να αντικατασταθεί

27. Σύμφωνα με τον C.J. Jung, το αρχέτυπο είναι ένα πρωτόγονο ή ιδεατό πρότυπο. Βλ. *L'homme à la recherche de son âme*.

28. Schumpeter, *Essays of J. Schumpeter*, επιμέλεια R.V. Clemence, 1951, σ. 55.

29. Ας ακούσουμε τον Schumpeter: «Τα λειτουργήματα του επιχειρηματία είναι να αναμορφώνει ή να διαταράσσει το πρότυπο της παραγωγής, με την εκμετάλλευση μιας εφεύρεσης ή κοινότερα, να εφαρμόζει άλλες τεχνικές δυνατότητες στην παραγωγή νέων αγαθών, ή να παράγει αντικείμενα με νέα μορφή· επίσης, να θέτει σε λειτουργία νέες πηγές πρώτων υλών ή νέες αγορές για την παραγωγή, να αναδιοργανώνει τη βιομηχανία, και ούτω καθεξής...». Βλ. *Capitalism, Socialism and Democracy*, σ. 132.

30. *Impérialisme et classes sociales*, σ. 176-177 και 179.

31. *Essays of J. Schumpeter*, «Economic history and Entrepreneurial History», σ. 263.

32. Αντίθετα με τον Sombart, για τον οποίο εκτός Ευρώπης δεν υπήρχαν αστοί...

33. Στο *Théorie de l'évolution économique*, 1912.

από τη δράση των μεγάλων επιχειρήσεων, οι οποίες διαχέουν, αντ' αυτού, την καινοτομία και πως ο δημιουργικός ρόλος μπορεί να αναληφθεί από άλλους, εφόσον ο καπιταλισμός λειτουργήσει χωρίς ελεύθερο ανταγωνισμό, παραμένοντας όμως αποτελεσματικός. Ορισμένοι τίτλοι του έργου του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* είναι ενδεικτικοί: «Οι τοίχοι κοινορτοποιούνται», «Το λυκόφως του λειτουργήματος του επιχειρηματία».³⁴ Στα κεφάλαια αυτά, ο Schumpeter αμφισβητεί ανοιχτά τον αναγκαίο χαρακτήρα του επιχειρηματία, με κύρια προσόντα το δυναμισμό και τη δημιουργικότητα στις βιομηχανικές κοινωνίες: «Το κοινωνικό αυτό λειτουργήμα», γράφει, «αρχίζει ήδη να χάνει την σπουδαιότητά του, και θα τη χάνει ολοένα και περισσότερο, και ταχύτερα στο μέλλον, και αυτό και αν ακόμα το οικονομικό καθεστώς (...) στο οποίο η πρωτοβουλία του επιχειρηματία ήταν ο κύριος μοχλός συνέχιζε να λειτουργεί χωρίς διαταραχές (...)». Έτσι, η οικονομική πρόοδος τείνει να απο-προσωποποιείται και να αυτοματοποιείται».³⁵ Η καπιταλιστική πρωτοβουλία θα τείνει, από μόνη της, να γίνει περιττή: ο επιχειρηματίας θα καταργούνταν, και όσο για την αστική τάξη, αυτή θα έχανε το λόγο ύπαρξής της.³⁶ Έτσι, η επιτυχία του καπιταλισμού, του οποίου υπήρξε ο «πρωτεργάτης», θα αφαιρούσε από την αστική τάξη «τα λειτουργήματα στα οποία όφειλε την κοινωνική σημασία της».³⁷ Είναι άξιο προσοχής πώς ο ίδιος ο Schumpeter, δημιουργός της σύγχρονης έννοιας του δημιουργικού επιχειρηματία-καινοτόμου, προέβλεπε ότι ο εμπειρισμός των επιχειρηματιών θα ξεπερνιόταν από τις μεγάλες εταιρείες μελετών, ότι θα γινόταν απρόσωπη η οικονομική δραστηριότητα, και ανήγγειλε το θάνατο του επιχειρηματία.³⁸

Στα τέλη του 20ού αιώνα, αναζωογονείται ο ρόλος του επιχειρηματία-καινοτόμου: το πρόβλημα της δημιουργίας, της ανάδειξης και της δράσης του είναι αισθητό σήμερα όσο ποτέ. Οι νέες τεχνολογίες και το νέο τεχνο-οικονομικό «παράδειγμα» που διαμορφώνεται προσδίδουν αυξημένη επικαιρότητα στις γνωστότερες θέσεις του Schumpeter.

34. Μέρος 2ο, κεφάλαιο XII (Payot, Παρίσι, 1951).

35. ό.π., σ. 22ḡ. Βλ. επίσης «Η καταστροφή του θεσμικού πλαισίου της καπιταλιστικής κοινωνίας», όπου δείχνει πως είναι αναπόφευκτο το τέλος του συστήματος αυτού, όχι για οικονομικούς, αλλά για πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους (σ. 242).

36. ό.π., σ. 231-232.

37. ό.π., σ. 239.

38. Η όνιμη αυτή άποψη του Schumpeter παραμελήθηκε. Την ιδέα της παρακμής του επιχειρηματία-καινοτόμου επισκιάζει σαφώς εκείνη του απαραίτητου και αναγκαίου ρόλου του. Άτομα όπως ο ήρωας των *Αθλίων* του V. Hugo J. Valjean, ο οποίος ήταν υπολογιστής, τολμηρός καινοτόμος, εφευρέτης και διαχειριστής συνεχίζουν να είναι τα πρόσωπα της ημέρας. Βλ. *Les misérables*, Βιβλίο V, κεφάλαιο 1: «... Μ' αυτό το πενιχρό κεφάλαιο, στην υπηρέσια μιά ευφρούς ιδέας, γονιμοποιημένο με την τάξη και τη σκέψη, είχε κάνει την περιουσία του καθώς κι αυτήν όλης της περιοχής», τ. Α', σ. 163 (Livre de Poche, 1972).

Αναιρείται επίσης η εσφαλμένη αντίληψη ότι ο επιχειρηματίας αποτελεί ένα πειθήνιο όργανο των δυνάμεων της αγοράς στερημένο κάθε πραγματικής πρωτοβουλίας: ή θα υπάκουε στις προσταγές της αγοράς, ή θα εξαφανιζόταν...

Κι όμως, τόσο άλλοτε όσο και σήμερα, οι άνθρωποι προικισμένοι με τέτοιες αρετές είναι σπάνιοι. Ο Schumpeter τόνισε την κοινωνική τους απομόνωση. Ο επιχειρηματίας ήταν πάντα ένα περιθωριακό και σπάνιο πρόσωπο.³⁹ Πράγμα που δυσκολεύει την ανάδειξη επιχειρηματιών-καινοτόμων, οι οποίοι να παρασύρουν στα ίχνη τους την οικονομία και να ασκήσουν αποφασιστική επιρροή στην κοινωνία.

Επίσης, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον η κοινωνική ομάδα την οποία συγκροτούν οι άνθρωποι αυτοί, συγκεντρώνει τις αναγκαίες αρετές και τα απαραίτητα προσόντα για να διαδραματίσει τον προδιαγεγραμμένο ρόλο της. Όπως επισημαίνει ο F. Braudel, είναι δύσκολο να χαρακτηριστεί μία κοινωνική τάξη ή μία κατηγορία στο σύνολό της: «Οι κεφαλαιοκράτες είναι άνθρωποι με διαφορετική, διαφοροποιημένη συμπεριφορά, οι μεν υπολογιστές, οι δε τζογαδόροι, οι μεν τσιγκούνηδες, οι δε άσωτοι, οι μεν ιδιοφυείς, οι δε, στην καλύτερη περίπτωση, “τυχεράκηδες”».⁴⁰

Είναι αδιαμφισβήτητο πως ο ταλαντούχος επιχειρηματίας-καινοτόμος βρίσκεται σήμερα σε δύσκολη θέση, μπροστά στις αντιφάσεις των σχέσεων της τεχνικής προόδου και της οικονομικής ανάπτυξης. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι αντιμετωπίζει ένα τραγικό δίλημμα: εφόσον αναζητεί την τεχνική πρόοδο, ή προσαρμόζεται σ' αυτήν, και εκπληρώνει το καθήκον του καινοτομώντας, διατρέχει τον κίνδυνο να συμβάλλει στη δημιουργία ανεργίας, της οποίας τα όρια συμβίωσης με την οικονομική ανάπτυξη δεν είναι απερίοριστα. Θα ήταν, βέβαια, υπερβολικό να απαιτείται από τον επιχειρηματία η ανεύρεση λύσεων στην αντίφαση ανεργία — τεχνολογική πρόοδος, όταν η διακηρυγμένη θέση της πλειονότητας των κυβερνητικών ιθυνόντων ανά την υφήλιο συνοψίζεται στην πίστη στην τεχνολογική πρόοδο, στην αμετάκλητη υποστήριξή της, ακόμα και αν αυτή συνεπάγεται την αύξηση της ανεργίας. Σε συνθήκες κρίσης και απο-βιομηχάνισης, ανακύπτουν ερωτηματικά ως προς το ρόλο του και τη μελλοντική συμβολή του, και εναπόκειται στις απερίοριστες ικανότητες του επιχειρηματία-καινοτόμου να προσαρμόζεται κάθε φορά στις νέες συνθήκες ώστε να αντεπεξέλθει, επι-

39. Το σημείο αυτό τονίζει και ο M. Weber.

40. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, τ. Β', *Les Jeux de l'échange*, σ. 354. Βλ. και M. Weber, *L'éthique protestante...*, σ. 71: «... υπολογιστές αλλά και τολμηροί, άνθρωποι πριν απ' όλα εγκρατές και ασφαλείς, οξυδερκείς, πλήρως αφοσιωμένοι στο καθήκον τους, οι οποίοι πρεσβεύουν αυστηρές απόψεις και αστικές “αρχές”...».

βεβαιώνοντας έτσι τη θεωρία η οποία τον θέλει απαραίτητο και κυρίαρχο στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης.

Φαίνεται ίσως παράδοξο να θεωρήσει κανείς τον Marx υμνητή της αστικής τάξης. Κι όμως, ο συγγραφέας του *Κεφαλαίου* συνεισέφερε μαζί με τον Engels στην άνοδο της αστικής τάξης πάνω σ' ένα θριαμβικό βάθρο: χαιρετίζουν την αδιστακτη άνοδό της, και βλέπουν σ' αυτήν το φορέα της αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων, μέχρι τα έσχατα όρια του καπιταλισμού. Τη «θετική» αυτή λειτουργία αντισταθμίζει μια «αρνητική», ότι δηλαδή η αστική τάξη θα γίνει με τη σειρά της εμπόδιο στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό. Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν, βέβαια, την ανάλυση των παραγωγικών δυνάμεων και όχι την θεωρία της πάλης των τάξεων των Marx και Engels.

Στο *Μανιφέστο*, προβάλλουν τη συμβολή της αστικής τάξης στην ορμητική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τα αναλλοίωτα σημάδια της διαδρομής της στην ιστορία της ανθρωπότητας, τονίζουν ότι «η αστική τάξη έπαιξε έναν (...) εξόχως επαναστατικό ρόλο».⁴¹ Ο Marx θα εναντιωθεί στις διαστρεβλώσεις που επέβαλε ο Lassalle σ' αυτήν την ιδέα, και αποσαφηνίζει ότι «... η αστική τάξη θεωρείται επαναστατική τάξη —φορέας της μεγάλης βιομηχανίας— ενάντια στους φεουδάρχες και τις μεσαιές τάξεις, που είναι αποφασισμένοι να διατηρήσουν τις κεκτημένες κοινωνικές θέσεις τους, οι οποίες ανήκουν σε παρωχημένους τρόπους παραγωγής. Οι τάξεις αυτές δεν συγκροτούν μαζί με την αστική τάξη μία και ίδια αντιδραστική μάζα».⁴² Ταυτισμένη με την πρόοδο, φέροντας μαζί της «τον πολιτισμό, τη βιομηχανία, την τάξη και το διαφωτισμό», η αστική τάξη είναι «προτιμητέα σε σύγκριση με το φεουδάρχη ή το ληστή και τη βάρβαρη κατάσταση της κοινωνίας στην οποία ανήκουν», επικυρώνει ο Engels.⁴³

Η άνθηση της αστικής τάξης συμβαδίζει με την επέκταση της παγκόσμιας αγοράς, του εμπορίου, της ναυσιπλοΐας, των σιδηροδρόμων, της βιομηχανίας. Σ' αυτήν την έκρηξη στο οικονομικό πεδίο, αντιστοιχεί η συνεχής πολιτική άνοδος της αστικής τάξης, η οποία «κατόρθωσε να κατακτήσει... την αποκλειστική πολιτική εξουσία στο σύγχρονο αντιπροσωπευτικό Κράτος».⁴⁴ Οικοδομεί ένα σύστημα διακυβέρνησης προς όφελός της, στα μέτρα των φιλοδοξιών της και των συμφερόντων της. Κλονίζοντας τους κοινωνικούς θεσμούς, αναστατώνοντας την παραγωγή, ενσαρκώνει «τη μονιμότητα της αστάθειας και της κίνησης».⁴⁵ «Τίποτα δεν φαίνεται να της αντιστέκεται,

41. *Oeuvres, Economie*, τ. Α', σ. 163 (εκδ. La Pléiade).

42. *Critique du Parti Ouvrier Allemand*, στο ίδιο, σ. 1422.

43. Σε άρθρο που έγραψε για τη *Northern Star*, 22 Ιανουαρίου 1848.

44. Το *Μανιφέστο*, *Oeuvres, Economie*, τ. Α', σ. 163.

45. ό.π., σ. 164.

και αυτό που καμία ιστορική δύναμη δεν μπόρεσε να εκπληρώσει, το πραγματοποιεί». ⁴⁶ Ο λαμπρός αυτός κατάλογος των επιτευξών της αγγίζει τα όρια της διαφημιστικής εκστρατείας υπέρ του έργου της αστικής τάξης και η θεατρικότητα ορισμένων σημείων έχει σκοπό να δώσει το μέτρο του θριάμβου της.

Οι παραλληλισμοί μεταξύ ημερομηνιών και τοποθεσιών είναι δელεαστικοί: το 1848, στο Λονδίνο, οι Marx και Engels συντάσσουν το *Μανιφέστο*, ενώ αρχίζουν οι προετοιμασίες για τη «Μεγάλη Έκθεση των Έργων της Βιομηχανίας Όλων των Εθνών». ⁴⁷ Στο Λονδίνο, πρωτεύουσα της «πιο ανεπτυγμένης βιομηχανικά» χώρας, σύμφωνα με τους Marx και Engels, θα λάβει χώρα η πρώτη από εκείνες τις «μεγάλες ιεροτελεστίες αυτο-επαίνων» ⁴⁸ της εποχής του θριάμβου του κεφαλαίου, τις διεθνείς εκθέσεις. Απεικονίζοντας τον πλούτο των ιδεών και το δημιουργικό πνεύμα της αστικής τάξης — η οποία γεμάτη αυτοπεποίθηση, αλαζονική λόγω της πίστης της στις ικανότητές της και στις τεχνικές της δυνατότητες, ετοιμάζεται να κυριαρχήσει σ' ολόκληρο τον κόσμο αφού εκβιομηχάνισε τη γηραιά ήπειρο — οι εκθέσεις αυτές προσφέρουν μιαν ολοκληρωμένη εικόνα των δημιουργιών της. Σ' αυτούς τους ναούς του παγκόσμιου πολιτισμού συγκεντρώνονται το εμπόριο, η τέχνη, οι φυσικές επιστήμες, η τεχνική και η βιομηχανία. Οι Marx και Engels χαιρετίζουν με ειρωνεία αλλά και θαυμασμό τη λονδρέζικη γιορτή της προόδου: «Μ' αυτήν την έκθεση στη μοντέρνα Ρώμη, η διεθνής αστική τάξη οικοδομεί το Πάνθεόν της, στο οποίο εκθέτει, περήφανη και ευχαριστημένη με τον εαυτό της, τους θεούς που δημιούργησε για τον εαυτό της...». ⁴⁹

Η υποδοχή που επιφυλάσσουν στην έκθεση δεν είναι τόσο αξιοπερίεργη: οι Marx και Engels ήταν ένθερμοι οπαδοί της ιδέας της εκπολιτιστικής εξάπλωσης την οποία ενσάρκωνε η ευρωπαϊκή αστική τάξη. Ο Marx έχει γράψει, για τη βρετανική κυριαρχία στην Ινδία, ότι «η αστική βιομηχανία και το εμπόριο δημιουργούν τις υλικές συνθήκες ενός νέου κόσμου, ακριβώς όπως οι γεωλογικές επαναστάσεις δημιουργούν την επιφάνεια της γης», ⁵⁰ προβάλλοντας την παγκόσμια «εκπολιτιστική αποστολή» της αστικής τάξης. Και ο Engels, αξιολογώντας τη γερμανική αστική τάξη το 1874, έγραφε πως «είναι αναμφισβήτητο ότι στον τομέα της βιομηχανίας και του εμπορίου κάνει

46. ό.π., σ. 165.

47. Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations, η οποία εγκαινιάστηκε το Μάιο του 1851.

48. E. Hobsbawn, *The Age of Capital*, σ. 47.

49. «Revue», στη *Neue Rheinische Zeitung*, Politisch-ökonomische Revue, 5 και 6, Μάιος-Οκτ. 1850, *Werke*, τ. 7, Βερολίνο, 1964, σ. 431.

50. «The Future Results of British Rule in India», 8 Αυγούστου 1853, Νέα Υόρκη, *Daily Tribune* στο Sch. Avineri, *K. Marx on Colonialism and Modernization*, σ. 132-133.

επιτέλους το καθήκον της. (...) Έχουμε αποκτήσει πια ένα παγκόσμιο εμπόριο, μια πραγματική μεγάλη βιομηχανία, μια πραγματική σύγχρονη αστική τάξη».⁵¹

Οι γεμάτες θαυμασμό παρατηρήσεις των Marx και Engels έχουν συνεισφέρει στη δημιουργία μιας ιδεατής εικόνας της αστικής τάξης, με επιφανείς αρετές. Είναι γεγονός, όμως, ότι η θριαμβεύουσα αστική τάξη, υπερήφανη για τις δημιουργίες της, είχε ολοκληρώσει τα καθήκοντα που της προδιέγραψε ο Marx. Οι «πορθητές αστοί»⁵² του 19ου αιώνα, οι οποίοι πίστευαν στον καπιταλισμό, στην ιδιωτική και ανταγωνιστική επιχείρηση, στην τεχνολογία, την επιστήμη και την πρόοδο,⁵³ θα αποτελέσουν το πρότυπο βάσει του οποίου θα συγκρίνεται η εκάστοτε αστική τάξη, ως απαραίτητος φορέας του εκσυγχρονισμού ή της ανάπτυξης. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι το πρότυπο αυτό απεικονίζει τους αστούς στο αποκορύφωμα της ιστορικής τους πορείας: όταν «η περιέργεια, η όρεξη του άγνωστου, η τόλμη και η απληστία» τους κάνουν «πρωταθλητές της δράσης στην υπηρεσία της τεχνικής»· όταν στο εμπόριο, στο χρήμα, στη βιομηχανία, στην πολιτική, είναι νικητές.⁵⁴ Θα συνεχίσουν όμως να κυριαρχούν, αυτοί «οι κύριοι του κόσμου»; Θα είναι πάντα ηρωικοί, ανικανοποίητοι, ανήσυχoi, επαναστάτες, ή θα τείνουν, χορτασμένοι πλέον, να αναζητούν την απραξία;⁵⁵ Τα εύλογα αυτά ερωτήματα θέτει ο Ch. Morazé, στο βιβλίο του *Οι πορθητές αστοί*. Γνωρίζουμε τώρα ότι οι κατακτητικές, τυχοδιωκτικές και τολμηρές ορμές της αστικής τάξης όπως και οι αρετές της θα αμβλυνθούν.

Οι Marx-Engels ήταν άνθρωποι της εποχής τους:⁵⁶ ο θαυμασμός για την αστική τάξη και η πίστη στις ικανότητές της, στον ιστορικό της ρόλο συμβαδίζουν με τη θριαμβευτική της άνοδο, σε μιαν εποχή βεβαιότητας για το μέλλον, η οποία αγνοεί τις μεταγενέστερες ανησυχίες, τα ερωτήματα που θα προκύψουν από τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, με τις κοινωνικές ανακατατάξεις οι αστοί της βικτωριανής εποχής θα «πνιγούν» σε μια ανερχόμενη παλίρροια τεχνικών.⁵⁷ Επιστήμονες, μηχανικοί, επιχειρηματίες είναι οι άνθρωποι οι οποίοι παράγουν τον πλούτο, στους οποίους ανήκουν οι τιμές της κοινωνίας, έως και σήμερα... Μηχανικοί, επιστήμονες, επιχειρηματίες και καινοτόμοι θα έ-

51. Πρόλογος του 1874, *La Guerre des Paysans en Allemagne*, σ. 35-36.

52. Τίτλος του βιβλίου του Ch. Morazé: *Les bourgeois conquérants*, σ. 1-2.

53. E. Hobsbawm, *The age of Capital*, σ. 287-288.

54. Ch. Morazé, *Les bourgeois conquérants*, σ. 1-2.

55. ό.π., σ. 426.

56. Το ίδιο ισχύει για τις απόψεις τους για τον εκπολιτιστικό ρόλο, σε παγκόσμια κλίμακα, της αστικής τάξης ή την αποικιοκρατία...

57. Ch. Morazé, *Les bourgeois conquérants*, σ. 426.

χουν οριστικά πλέον επικρατήσει ως φορείς της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού, εκτοπίζοντας τους αστούς, που ήταν το πρότυπο του 19ου αιώνα... στην πράξη, αλλά και στη θεωρία.

Πέραν της ιστορικής εξέλιξης που αναιρεί τις θέσεις των Marx και Engels για το ρόλο της αστικής τάξης ως φορέα εκσυγχρονισμού, δημιουργούνται εύλογα ερωτηματικά και σχετικά με τη θεώρηση της επιστήμης και της τεχνολογίας που είχαν υιοθετήσει. Συνοπτικά, η μαρξιστική θεώρηση της τεχνικής/τεχνολογικής αλλαγής τονίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ τεχνολογίας και κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων (ταξικές σχέσεις, μορφή ιδιοκτησίας, φύση του Κράτους) και αναδεικνύει τη διττή φύση της τεχνολογίας, η οποία αντανakλά και ενσωματώνει τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής αλλά και δημιουργεί δικές της επιπτώσεις. Στην αντιμετώπιση αυτή, τόσο η επιστήμη όσο και η τεχνική/τεχνολογία ανήκουν στις δυνάμεις παραγωγής, στην υποδομή... Κι αν ακόμη όμως αυτό ήταν κάποτε σωστό, έχουν πια σημειωθεί ουσιαστικές αλλαγές από την εποχή που η επιστήμη και η τεχνολογία ήταν δυνατό να αντιμετωπίζονται ως απλές δυνάμεις παραγωγής.

Ο εκσυγχρονισμός εμφανίζεται σήμερα ως νέος λανός, με δύο προσωπεία: από τη μια πλευρά, με αυτό της απόλυτης πίστης στην επιστήμη, της αναγωγής της σε νέα θρησκεία που υποτίθεται ότι είναι ικανή να λύσει όλα τα προβλήματα της ανθρωπότητας· από την άλλη, με το προσωπείο του «τεχνικισμού», δηλαδή της λειτουργίας της επιστήμης —και ειδικότερα της τεχνικής— ως ιδεολογίας,⁵⁸ από την οποία αναζητούνται λύσεις σε όλα τα προβλήματα: «Σ' έναν κόσμο που κυριαρχείται από τη μανία της επιστημονικής και τεχνικής προόδου, μόλις κάτι μπορεί να γίνει, γίνεται αποδεκτό ότι πρέπει να γίνει».⁵⁹

58. Ή όπως τις αποκαλεί ο Κ. Καστοριάδης, τεχνο-επιστήμη.

59. R.C. Lewontin, καθηγητής ζωολογίας στο Πανεπιστήμιο του Harvard, «L'évolution du vivant: enjeux idéologiques», σ. 55 στο *Les scientifiques parlent...*, A. Jacquard, επιμ., 1987, Hachette, Παρίσι. Πρόσφατες έρευνες επικυρώνουν την ύπαρξη αυτής της πίστης στην επιστήμη, σε ό,τι αφορά την κοινή γνώμη στην Γαλλία. Έτσι, το 82% των πολιτών πιστεύει ότι οι επιστήμονες εργάζονται για το καλό της ανθρωπότητας, ενώ το 73% ότι οι ερευνητές κατέχουν, χάρη στις γνώσεις τους, μιαν εξουσία η οποία τους καθιστά επικίνδυνους. Επίσης, το 86% πιστεύει ότι η επιστημονική ανάπτυξη είναι απαραίτητη για την ευημερία της χώρας, ενώ το 78% πιστεύει ότι οι επιστημονικές έρευνες οι οποίες μετατρέπουν υπερβολικά τη φύση πρέπει να απαγορευτούν. Οι διαφοροποιημένες στάσεις των πολιτών απέναντι στην επιστήμη, ο διαχωρισμός μεταξύ της επιστήμης και των αποτελεσμάτων της, δεν αναιρούν ή περιορίζουν τη βαρύνουσα θέση που κατέχει στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά δείχνουν πως η κυριαρχία της, η λειτουργία της στο επίπεδο της πολιτικής και η πίστη στην επιστήμη μπορούν να δημιουργήσουν και αντιδράσεις. Βλ. Bon F. και Boy D., «La science, la technique et l'opinion publique en 1982». Ministère du Redeploiement Industriel et du Commerce Extérieur. Ministère de la Recherche et de l'Industrie, Etude du Centre de Prospective et d'Evaluation, ap. 42, 1984 στο L. Roban «L'évaluation des politiques scientifiques et l'explication politique: les contraintes de

Τη νέα διάσταση της λειτουργίας της τεχνολογίας και της επιστήμης ως ιδεολογίας έχει αναλύσει και ο J. Habermas. Η επιστήμη, η τεχνική/τεχνολογία και η πολιτική αλληλοενισχύονται, και προωθούν το «μονοδιάστατο» της σύγχρονης κοινωνίας. Επιστήμη και τεχνική/τεχνολογία συμβάλλουν στη συσκότιση των αντιθέσεων στις ανθρώπινες σχέσεις, εξασφαλίζοντας την ενσωμάτωση του κοινωνικού συστήματος. Η επιστήμη και η τεχνολογία επικαλύπτονται, αναλαμβάνοντας ιδεολογικό ρόλο, ως επέκταση της πολιτικής, «όργανο» διακυβέρνησης και κυριαρχίας.

Η ορθολογικοποίηση με στόχο τη μεγέθυνση των παραγωγικών δυνάμεων και την επέκταση της εξουσίας επί της τεχνικής διάταξης των πραγμάτων, προσδίδει και μια νέα διάσταση στον εκσυγχρονισμό: την «επιστημονικοποίηση» της πολιτικής.⁶⁰

Η ενσωμάτωση αυτή της επιστήμης, της τεχνολογίας και της καινοτομίας στην άσκηση και τη λειτουργία της εξουσίας, η «επιστημονικοποίηση» της εξουσίας αλλά και της σύγχρονης κοινωνίας, θα πρέπει να μας προβληματίσουν.

Η επιστήμη και η τεχνολογία, όπως και η καινοτομία,⁶¹ θεωρούνται πλέον βασικά «όπλα» της κρατικής πανοπλίας, αναφαίρετα στοιχεία των παρεμβάσεων του Κράτους στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Δεν νοείται ανάπτυξη ή εκσυγχρονισμός χωρίς αναφορά στην επιστήμη, την τεχνολογία και την καινοτομία. Και η μαγική αυτή τριάδα εμφανίζεται ως λύση της σύγχρονης κρίσης.

l'incertitude», σελ. 74, *Science Politique et Politique de la Science*, Economica, Παρίσι, 1986.

60. Bλ. *La technique et la science comme «idéologie»*, Gallimard, Παρίσι 1973.

61. Στα πλαίσια του άρθρου αυτού, δεν θα εξετάσουμε κατά πόσον είναι θεμιτό το αμάλγαμα μεταξύ επιστήμης, τεχνολογίας και καινοτομίας: θα διατρέξουμε τον κίνδυνο της απλοποίησης, τοποθετώντας τες στο ίδιο επίπεδο, σε μια κοινή αντιμετώπισή τους. Εξάλλου, το αμάλγαμα αυτό ίσως να μην είναι και τόσο αυθαίρετο: σύμφωνα με τον J. Schumpeter, η τεχνική αλλαγή περιλαμβάνει τριών ειδών καινοτομίες (ποσοτικές, ριζοσπαστικές και επαναστατικές) και η καινοτομία είναι συνυφασμένη με την τεχνολογία, πρόκειται για επέκταση της έννοιας. Όσο για τις σύγχρονες σχέσεις επιστήμης και τεχνικής, στο επίπεδο της ιδεολογίας, υποβλητικός είναι ο όρος «τεχνο-επιστήμη» (Κ. Καστοριάδης). Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η έρευνα καλύπτει σήμερα διάφορες πρακτικές, και ότι έχει επεκταθεί σε σημείο που να επικαλύπτει την επιστήμη, και ιδίως να συγχέεται με την τεχνολογική πρόοδο. Υπάρχει δηλαδή, συχνά πλήρης ασάφεια, σε σημείο που να συγχέονται οι έννοιες επιστήμη, τεχνολογία, επιστημονική έρευνα, τεχνολογική πρόοδος... Για τον ορισμό της καινοτομίας, βλ. *Frascati Manual*: «Επιστημονική και τεχνολογική καινοτομία μπορεί να θεωρηθεί ο μετασχηματισμός μιας ιδέας σε ένα νέο ή βελτιωμένο προϊόν ή σε μια επιχειρηματική (βιομηχανική ή εμπορική) διαδικασία ή σε μια νέα μέθοδο κοινωνικής υπηρεσίας. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται όλα τα απαραίτητα επιστημονικά, τεχνικά, εμπορικά και οικονομικά μέτρα που θα εξασφαλίσουν την επιτυχημένη ανάπτυξη και την εμπορία νέων ή βελτιωμένων βιομηχανικών προϊόντων, που θα επιτρέψουν την εμπορική εκμετάλλευση νέων ή βελτιωμένων διαδικασιών και υλικών και που θα εισάγουν μια νέα μέθοδο κοινωνικής υπηρεσίας».

Η επιστήμη, και ειδικότερα η επιστημονική έρευνα, κατέχουν ιδιαίζουσα και περίτρανη θέση στην κοινωνία και διέπονται από το καθεστώς του αδιαμφισβήτητου. Η τεχνολογία και η καινοτομία επωφελούνται, δίπλα στην επιστήμη, απ' αυτήν την κυρίαρχη αντίληψη.

Όσο και να βάλλεται από παντού σήμερα ο κρατικός παρεμβατισμός, εξαίρεση φαίνεται να αποτελούν οι πολιτικές τις οποίες υιοθετεί το Κράτος για την επιστήμη, την τεχνολογία και την καινοτομία. Έχει γίνει αποδεκτό ότι είναι απαραίτητες στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, ότι αποτελούν αναφαίρετα στοιχεία της διαιώνισης και αναπαραγωγής του σημερινού Κράτους, όπως η απονομή της δικαιοσύνης ή η άμυνα. Δεν αμφισβητείται η εξουσία του Κράτους ή η ανάληψη πρωτοβουλιών του στους τομείς της επιστήμης, της τεχνολογίας και της καινοτομίας, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει αλλού: στην κοινωνική πολιτική, το Κράτος προνοιάς βάλλεται δριμύτατα, με πρώτη διάδεσσα την Μ. Thatcher· στην οικονομική πολιτική, η «deregulation» του Ρ. Reagan είναι γνωστή για τις αντιδράσεις που προκαλεί. Η ταύτιση όμως του εκσυγχρονισμού με την επιστήμη και την τεχνολογία επιτρέπει στα ίδια άτομα (π.χ. τον Reagan και την Thatcher) να οικειοποιούνται παράλληλα την πρόοδο που εμφύχωσε τις μάζες των προλεταρίων στα μέσα του 19ου αιώνα, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί κραυγαλέα αντίφαση με τον βασικό ανιστορικό προσανατολισμό τους, επειδή η πίστη αυτή τείνει να αποτελεί σήμερα το κύριο επιχείρημα, την λέξη-κλειδί του συντηρητικού λόγου, ο οποίος υποστηρίζει αναφανδόν τη νεοτερικότητα, ενώ σε άλλες εποχές εμφανιζόταν ως φύλακας της παράδοσης.

Η επιστημονική έρευνα, στα πλαίσια της εθνικής επιστημονικής και τεχνολογικής πολιτικής, βρίσκεται υπεράνω κάθε υποψίας και έτσι η κρατική παρέμβαση σ' αυτόν τον τομέα αποφεύγει τα πυρά των νεοφιλελευθέρων: την επιστημονική έρευνα, την επιστήμη και την τεχνολογία κατοχυρώνουν και νομιμοποιούν το κύρος, η ισχύς και η οικονομική ανάπτυξη.

Πριν από τριάντα περίπου χρόνια, ο S. Kuznetz περιέγραφε τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό ως «τεχνολογικό», με την έννοια «της εκτεταμένης εφαρμογής της επιστήμης και της τεχνολογίας στην οικονομική παραγωγή».⁶² Σήμερα, όχι μόνο έχει αναγνωριστεί η συμβολή της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά τονιστεί υπέρ του δέοντος και με απρόσμενες συνέπειες ο καθοριστικός ρόλος του διδύμου αυτού. Πράγματι, η εισβολή των νέων τεχνολογιών, ή τεχνολογιών αιχμής, μετά το 1945, οι μεταβολές που επέφεραν, δικαιώνουν την άποψη ότι έχει δημιουργηθεί ένα νέο τεχνο-οικονομικό «παράδειγμα». Το επιστημονικό «παράδειγμα»,⁶³ όπως το προσδιόρισε ο Th.S.

62. Βλ. *Modern Economic Growth*, Yale University Press, New Haven, 1966, σ. 9.

63. «Το «παράδειγμα» συγκροτούν ανακαλύψεις οι οποίες συμπεριφέρονται τα εξής δύο χαρακτηριστικά:

Kuhn, αποτελεί ένα θεωρητικό πρότυπο, το οποίο δημιουργεί ειδικές, και με συνοχή, παραδόσεις επιστημονικής έρευνας όπως και ένα αξιόπιστο πλαίσιο εξήγησης των παρατηρουμένων φαινομένων. Αναλογικά με το επιστημονικό παράδειγμα του Th.S. Kuhn, μπορεί να ειπωθεί ότι το νέο τεχνικο-οικονομικό παράδειγμα αναδεικνύει το δίκτυο των οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων που απορρέουν από την εφαρμογή ενός νέου τεχνικού συστήματος. Οι αλλαγές που επιφέρει ένα νέο τεχνολογικό σύστημα διαχέονται σε όλη την οικονομία, μεταβάλλοντας τις συνθήκες παραγωγής και διανομής.

Έτσι, σύμφωνα με ορισμένες αναλύσεις,⁶⁴ έχει διαμορφωθεί, παράλληλα με το οικονομικό-κοινωνικό σύστημα, ένα νέο τεχνικό και επιστημονικό σύστημα. Οι αλληλεπιδράσεις, οι σχέσεις των δύο αυτών συστημάτων, όπως και η εξέλιξή τους δεν είναι δεδομένες, αλλά μεταβάλλονται. Όλο και περισσότερο, το τεχνικό-επιστημονικό σύστημα παίρνει διαφορετική τροπή, αυξάνεται η ανεξαρτησία της πορείας του. Η αλματώδης πρόοδος που σημειώνεται στα πλαίσιά του δεν αντανάκλαται άμεσα στο οικονομικό-κοινωνικό σύστημα, του οποίου η κρίση μπορεί να συνεχίζεται. Στην στασιμότητα του ενός ανταποκρίνεται ο άκρατος δυναμισμός του άλλου. Η διαφοροποίησή τους ως προς τους ρυθμούς μεγεθύνεται, οι επιδράσεις του τεχνικού-επιστημονικού συστήματος στο κοινωνικό-οικονομικό περιορίζονται, με άμεση επίπτωση την ελάττωση της οικονομικής ανάπτυξης.

Στη διαφοροποίηση αυτήν, και στη μείωση της αποδοτικότητας της τεχνολογικής προόδου, φαίνεται να μην είναι αμέτοχες οι τεχνολογίες αιχμής (βιοτεχνολογίες, ηλεκτρονική, πληροφορική, νέα υλικά, κ.ά.). Ως βασικοί συντελεστές του νέου τεχνικού-επιστημονικού συστήματος, συνεργούν στην αναδιοργάνωση της παραγωγής, με άμεσες επιπτώσεις στην απασχόληση, μεταξύ άλλων. Θα μπορούσε όμως να παρατηρήσει κανείς ότι η επίδρασή τους συνιστά ορισμένα όρια, εφόσον δεν επιτυγχάνεται ομόρρυθμη ή παράλληλη ανάπτυξη του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος. Και σ' αυτό το σημείο διαφαίνεται ο καίριος ρόλος του καινοτόμου· η σύγχρονη κρίση δεν αφήνει όμως ανεπηρέαστο το αναδυόμενο τεχνικό-οικονομικό σύστημα.

—είναι αρκετά σημαντικές ώστε να αποσπάσουν από άλλες, ανταγωνιστικές μορφές επιστημονικής δραστηριότητας, μια συνεκτική ομάδα οπαδών·

—ανοίγουν αρκετά εκτενείς προοπτικές, ώστε να εφοδιάζουν την νέα αυτήν ομάδα ερευνητών με πλήθος προβλήματα, τα οποία πρέπει να λύσει. (...). Ορισμένα αναγνωρισμένα παραδείγματα πραγματικής επιστημονικής εργασίας, δημιουργούν πρότυπα από τα οποία γεννιούνται ειδικές και συνεκτικές παραδόσεις επιστημονικής έρευνας: τα “παραδείγματα”.»

Βλ. Th.S. Kuhn, *La structure des révolutions scientifiques*, σ. 25-26 (1962, 1970), Flammarion, Παρίσι 1972.

«Η ανακάλυψη αναδεικνύεται και η θεωρία γίνεται “παράδειγμα”, όταν η εμπειρία και η εν δυνάμει θεωρία καταλήγουν σε μια στενή συσχέτιση». Th.S. Kuhn, σ. 80-81, *ό.π.*

64. Του ΟΟΣΑ, π.χ.

Έτσι, στη βαρύτητα των θέσεων του Schumpeter για την καινοτομία, προστίθεται μια νέα διάσταση, εκείνη των δύσκολων σχέσεων της με την αβεβαιότητα που οφείλεται στην κρίση.

Η έρευνα αποσυνδέεται από την παραγωγή. Σε τομείς όπου κυριαρχούν οι τεχνολογίες αιχμής (πληροφορική, ηλεκτρονική, ρομποτική, τηλεπικοινωνίες, σύνθετα υλικά, βιοτεχνολογίες), οι μεγάλες επιχειρήσεις των ΗΠΑ παίρνουν τη μορφή μονάδων παροχής υπηρεσιών χάνοντας την επαφή με την παραγωγή, η οποία μετατοπίστηκε στις νέες και ανερχόμενες χώρες του Τρίτου Κόσμου (N.I.C.).⁶⁵ Οργανωμένες σε δίκτυα, οι πιο προχωρημένες απ' αυτές τις επιχειρήσεις συγκεντρώνουν τις προσπάθειές τους στην έρευνα και ανάπτυξη, στην ιδιοκτησία, τη διάθεση και εκμετάλλευση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και του Know-how, σε δραστηριότητες του τομέα των υπηρεσιών. Ο διαχωρισμός αυτός μεταξύ έρευνας και παραγωγής είναι πιθανό να έχει απρόβλεπτες συνέπειες, τις οποίες ο ιδρυτής της Sony, ο Akio Morita, συνοψίζει ως εξής: «Το αποτέλεσμα είναι ότι η αμερικανική βιομηχανία χάνει το περιεχόμενό της. Οι ΗΠΑ εγκαταλείπουν το "status" της βιομηχανικής δύναμης».⁶⁶

Ως καταλληλότερη λύση στην ασυνέχεια αυτήν προβάλλεται συνήθως η ανάπτυξη ή, ακριβέστερα, η ποσοτική αύξηση της επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης. Έχουμε εδώ ένα παράδειγμα του συνδρόμου της ξέφρενης ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας, της ακράδαντης πίστης σ' αυτές, όπως και της ιδεολογίας του «πάντα περισσότερο».

Η αδυναμία κατανόησης των μηχανισμών λειτουργίας της οικονομίας αποτελεί και αυτή στοιχείο της κρίσης του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Και είναι ένδειξη μιας βαθιάς πολιτιστικής κρίσης το ότι η μόνη βεβαιότητα είναι πλέον η πίστη στην επιστήμη και την τεχνολογία, πίστη η οποία αναδεικνύεται σε μια μορφή νέας θρησκείας: «(...) τη χιονοστιβάδα της σύγχρονης τεχνο-επιστήμης τρέφει (...) η ενεργός στήριξη των λαών»,⁶⁷ γράφει ο Κ. Καστοριάδης, υπογραμμίζοντας πόσο «όλοι —φιλελεύθεροι, μαρξιστές, πλούσιοι, φτωχοί, επιστήμονες, αναλφάβητοι— πίστεψαν, ήθελαν να πιστεύουν, πιστεύουν πάντοτε και θέλουν πάντοτε να πιστεύουν ότι η τεχνο-επιστήμη είναι σχεδόν παντογνώστης, σχεδόν παντοδύναμη, ότι θα ήταν επί-

65. N.I.C.: Newly Industrialising Countries.

66. Το 1986, το εμπορικό ισοζύγιο των ΗΠΑ ήταν, για πρώτη φορά, παθητικό στους τομείς υψηλής τεχνολογίας. Βλ. Ch. de Brie, «Comment la haute technologie américaine perd sa suprématie» στο *Monde Diplomatique*, Ιούνιος '87.

67. Βλ. «Voie sans issue» στο *Les scientifiques parlent...*, σ. 277. A. Jacquard, εκδ. Hachette, Παρίσι 1987.

σης σχεδόν όλη καλή αν ορισμένοι κακοί δεν την αποπροσανατόλιζαν από τους αυθεντικούς της στόχους».⁶⁸

Λειτουργώντας ως υποκατάστατο της θρησκείας, η πίστη στην επιστήμη εκφράζει την αυταπάτη της παντογνωσίας και της παντοδυναμίας.

Υστέρηση των μέσων κατανόησης, έλλειψη των γνώσεων και αδυναμία επίλυσης των προβλημάτων ωθούν στην αντιμετώπιση της κρίσης —όταν και αν η ύπαρξή της γίνεται αποδεκτή— με τη φυγή προς το μέλλον και την εναποθέτηση λύσεων στις απεριόριστες δυνατότητες της τεχνο-επιστήμης.

68. ό.π., σ. 295.